

Natuurlijfhedber Eli Heimans (1861-1914) was niet alleen één van de oprichters van de KNNV, hij stond ook samen met Jac P. Thijssse aan de basis van de hedendaagse, Nederlandse natuurbescherming. Een portret van een veelzijdig man, die de natuur onder de mensen bracht.

Tekst Marga Coesèl

Het biologisch reveil

Over de erfenis van Eli Heimans

Hoeveel vogelhutten zouden er in Nederland zijn? En hoeveel vogelgidsen en plantenboeken gaan er jaarlijks over de toonbank? Ik heb het niet nagezocht, maar het zijn er ongetwijfeld veel. Natuurstudie is tegenwoordig populair. Ruim een eeuw geleden was dat wel anders. Mensen die de natuur introkken om planten en dieren te bestuderen werden beschouwd als zonderlingen. Nederland was in die tijd nog rijk aan natuur: uitgestrekte moerassen, venen en zandverstuivingen bedekten grote delen van het land, maar er bestond relatief weinig kennis over de flora en fauna. De inheemse natuur was niet zo bekend en werd niet zo gewaardeerd als vandaag de dag.

Eind negentiende eeuw bloeide de natuurbelangstelling in Nederland op, het zogenoemde 'biologisch reveil'. Dat een groter aantal mensen zich ging bezighouden met natuurstudie was voor een niet onbelangrijk deel te danken aan het optreden van de onderwijzers en natuurkenners Eli Heimans (1861-1914) en Jac.P. Thijssse (1865-1945). Over Thijssse, die Heimans ruim dertig jaar overleefde en vooral befaamd werd door zijn Verkade-albums, is veel geschreven. Heimans is minder bekend, hoewel hij volgens Thijssse vaak het voortouw nam. Bij zijn zestigste verjaardag zei hij daarover: 'Zonder Heimans zou ik nooit geworden zijn, wat ik nu ben; hij heeft mij de weg gewezen, met mij samen de weg gebaad. Wij, in onze jaren, oogstten wat vooral door Heimans, die nu vele jaren in zijn graf ligt, was gezaaid.'

DE LEVENDE NATUUR

Eli Heimans kwam uit een joods gezin, zijn ouders hadden een stoffenververij in Zwolle. Als klein jongetje werd hij al aangetrokken tot de natuur. Hoezeer hij ook genoot van de landelijke omgeving, kort nadat hij zijn diploma als onderwijzer had behaald, solliciteerde hij naar een betrekking in Amsterdam. De grote stad oefende in die tijd van opkomende industrialisatie op velen een grote aantrekkingskracht uit.

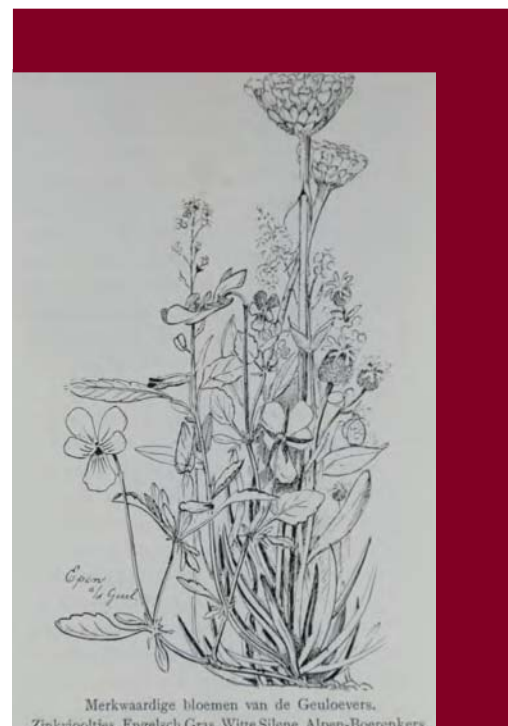
In 1882 begon Heimans als onderwijzer op een armenschool in het hartje van de stad.

Eli Heimans, scherp waarnemer en bron van inspiratie.

De arbeiders woonden daar in vochtige kelders en benauwde alkoven, onder erbarmelijke hygiënische omstandigheden. Met de kennis van de natuur was het droevig gesteld. Een door Heimans mee naar school gebrachte mol werd door de leerlingen nauwelijks als dier herkend, en bij een duidelijke afbeelding van een baars dachten zij aan een walvis of haai. Met een aantal progressieve jonge onderwijzers uit die tijd, waaronder Jan Ligthart, propageerde Heimans het aanschouwelijk onderwijs. Om kinderen iets te leren over de natuur bedacht hij een voor die tijd revolutionaire lesmethode, niet gebaseerd op dorre systematiek, maar op 'de levende natuur', zoals ook de titel van het boekje luidde. Bij gebrek aan natuur in de stad, stond het Sarphatipark model.

Door zijn boekje kwam Heimans eind 1893 in contact met Thijssse. Direct na hun kennismaking besloot het tweetal een serie geïllustreerde boekjes te maken over het leven van planten en dieren in sloot en plas, in de duinen, in het bos en andere milieus. Hun idee om levensgemeenschappen te beschrijven was in Nederland nog betrekkelijk nieuw. Botanici waren gewoon om planten uit de grond te rukken, in herbaria te plakken en binnenshuis te bestuderen. Zoölogen schoten of vingen vogels en zoog-

dieren die vervolgens werden opgezet of als skelet bewaard. De botjes werden zorgvuldig geteld, maar over diergedrag kwam men op die manier weinig te weten.

Heimans en Thijssse schreven hun boekjes in eerste instantie voor kinderen van een jaar of twaalf, dertien, maar de reeks *Van vlinders, bloemen en vogels* werd al spoedig ook bij ouderen populair. Om een nog groter publiek te bereiken begonnen de twee onderwijzers samen met hun collega J. Jaspers jr een eigen tijdschrift *De Levende Natuur*. Er werden alleen artikelen opgenomen die gebaseerd waren op eigen waarneming. De lezers werden actief aangespoord daaraan een bijdrage te leveren.

NATUURBEWEGING

Hoewel *De Levende Natuur* Heimans en Thijssse veel werk opleverde, vond het tweetal steeds weer tijd voor nieuwe initiatieven. Uit ervaring wisten zij hoe moeilijk het determi-

neren van planten was aan de hand van de bestaande flora's vol moeilijke vaktermen en vrijwel zonder afbeeldingen. Daarom besloten zij een eigen flora te maken. In 1899 verscheen hun *Geïllustreerde flora van Nederland* gebaseerd op gemakkelijk waarneembare kenmerken van planten en voorzien van ruim 3000 figuurtjes die door de auteurs zelf waren getekend. Deze flora, die direct aansloeg bij het publiek, vormde de basis voor de thans nog steeds in gebruik zijnde *Heimans, Heinsius en Thijssse*. Een ander initiatief van de 'firma Heimans en Thijssse' was de uitgave

uit elkaar. Terwijl Thijssse zich meer richtte op de kust en de duinen, trok Heimans veel naar het oosten en het zuiden, vooral Zuid-Limburg. Zijn belangstelling voor gesteenten en mineralen, die al dateerde uit de tijd dat hij nog in Zwolle woonde, laaide in alle hevigheid op. Vooral door de vondsten van mariene fossielen die hij deed in de streek rond Epen waar verschillende aardlagen, zoals Carboon en Krijt, aan de oppervlakte kwamen. Zijn boek *Uit ons Krijtland* (1911) is behalve een ode aan de streek ook een boeiend betoog over de relatie tussen bodemge-

Rond 1900 schoten de natuurorganisaties als paddenstoelen uit de grond.

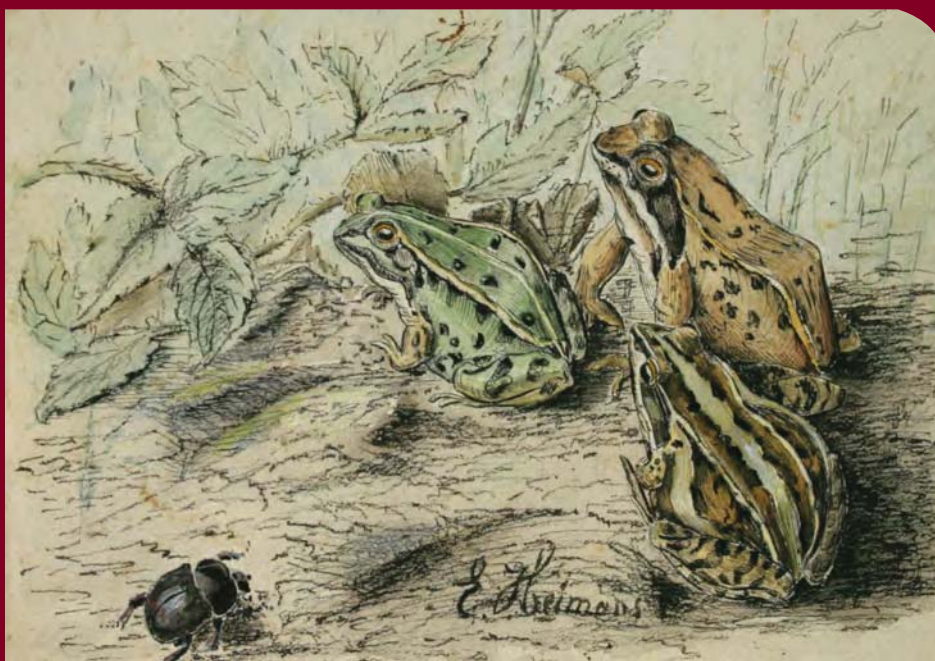
wenschap, direct en vooral indirect. Het vormde een bron van inspiratie voor talloze jonge onderzoekers.

Heimans stierf betrekkelijk jong, op 53-jarige leeftijd, tijdens een geologische excursie in de Eifel. Zijn naam leeft onder meer voort in de Limburgse Heimansgroeve, het Heimansdiorama in Artis en in de Heimans en Thijssse Stichting.

rechts - Kikkerplaat uit 'Hei en Dennen', 1897, E. Heimans en J.P. Thijssse.

links - Tekening zinkviooltje uit 'Uit ons Krijtland', 1911, E. Heimans.

Beide afbeeldingen staan ook in 'De Natuur als Bondgenoot', 2008, Coesèl et al.

van het *Wandelboekje*, een eenvoudig veldgidsje boordevol leuke informatie en plaatjes, met ruimte voor eigen aantekeningen.

Door deze en andere publicaties breidde de kring natuurliefhebbers zich snel uit en ontstond de behoefte om zich te organiseren. Rond 1900 schoten de natuurorganisaties als paddenstoelen uit de grond. Heimans was actief betrokken bij de oprichting van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, de huidige KNNV, en speelde binnen de vereniging een vooraanstaande rol. Als bestuurslid was hij ook betrokken bij de initiatieven die leidden tot de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, maar anders dan Thijssse kwam hij niet in het bestuur van deze natuurbeschermingsorganisatie.

UIT ONS KRIJTLAND

Nadat Thijssse in 1901 naar Bloemendaal was verhuisd, liepen de wegen van het tweetal wat

steldheid en plantengroei; een onderwerp dat voor die tijd vrijwel nieuw was. Om anderen, en vooral jongeren, aan te zetten tot bestudering van de bodem, gesteenten en fossielen, schreef hij vervolgens het *Geologieboekje, een ABC voor de beginnende amateurs*. Dat Heimans zich in die tijd niet beperkte tot de geologie blijkt uit de wekelijkse column die hij vanaf 1902 tot zijn dood schreef voor *De [Groene] Amsterdammer*. In deze goed geschreven, vaak persoonlijk getinte stukjes gaf hij blijk van zijn enorme kennis en veelzijdigheid. Ze zijn nog steeds boeiend om te lezen.

SCHOOLLEVEN

Heimans was een uitstekend waarnemer, iemand die goed om zich heen keek en zijn waarnemingen toetste aan de bestaande literatuur. Hij was geen wetenschapper, daar had hij noch de opleiding noch de positie voor, maar zijn werk droeg wel bij aan de

Het gedachtengoed van Heimans is nog steeds actueel. Natuureducatie bestaat niet uit het opdringen van feitenkennis. Het gaat erom mensen te leren goed te kijken en te laten genieten van de natuur, dan komt die kennis vanzelf. Wie in zijn jeugd interesse heeft opgebouwd voor de natuur, heeft er levenslang plezier van. Dus neem de kinderen mee naar buiten, want zoals Heimans zei: 'Eens, tenminste in zijn schoolleven, moet het de koekoek of de leeuwerik, de tortel of de nachtegaal gehoord hebben.'

Marga Coesèl is KNNV-lid, biologe en gast-onderzoeker van de Artis Bibliotheek. Momenteel werkt ze aan een bundel met brieven van Jac.P. Thijssse.